

Ս. ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻ

Բարսեղ Կեսարացու անունը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրչագրերում հանդիպում է գրության բազմազան ձևերով (Բասիլ, Բասիլիոս, Բարսիլոս, Բասելիոս, Վասիլ, Բասիլեոս, Բարսեղ և այլն): Սակայն ամենատարածվածն ու հնագույնը № 948 գրչագրում հանդիպող Բարսեղ ձևն է, որին և հետևում ենք¹:

Դժվար է պատկերացնել Մեն Բարսեղի կյանքն ու գործունեությունը առանց իր իսկ «Վարք»-ի հայերեն գրչագիր թարգմանություն-խմբագրությունների, բազմաթիվ թղթերի, Գրիգոր Աստվածարանի «Դամբանական»-ի, առանձին թղթերի ու այլ սկզբնաղբյուր գրող պարունակած մատենագրական եզակի վկայությունների հաշվառման:

Բարսեղ Կեսարացին ծնվել է 329 թվականին, Կեսարիայում²: «Մենք Բասելիոս ծնեալ ի հորե Պոնդա-

ցի և ի մօրե Կապադոկացի, ոչ յանճանից ոմանց, այլ ի մեծաց և յերեւելաց և ճշմարտութեան հաւատովն պայծառ»³:

Հայտնի է, որ Կեսարացու հայրը բացառիկ ընդունակ ու պատրաստված դեմք է եղել և ճարտասանական արվեստի իր արտակարգ ունակությամբ որոշակի հեղինակություն վայելել Պոնտոսում, Կապադոկիայում և Փոքր Հայքում⁴:

туры, т. I, М.—Л., 1941, էջ 187), 320-ը (տե՛ս Ս. Սուրբեան, Սուրբ Բարսեղ եւ իր երկասիրութիւնքն, «Բազմալէպ», 1877, հատոր I, էջ 323), 326-ը (տե՛ս Հուսիկ եպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականութիւն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 44), «ըստ ոմանց յամի 328 և ըստ այլոց 317» (տե՛ս Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Աւգերեան, յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ Աբրաբոր, հատոր Ժ, Վենետիկ, 1814, էջ 325), 330-ը (տե՛ս А. Архимандрит, Жизнь святого Василия Великого, архиепископа Кессарий Каппадокийского и его пастырская деятельность, СПб., 1873, էջ 20. Н. Каменский, св. Василий Великий, арх. Кесарий Каппадокийский, его жизнь и избр. творения, СПб., 1894, էջ 3, Ф. Фарпар, Жизнь и труды свв. отцов и учителей церкви, СПб., 1891, էջ 453, Жития святых, празднуемых прав. русскою церковью, под. ред. Д. И. Протопопова, Москва, 1892, էջ 7, Ե. Տեր-Մինասյան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, Բ. Ս., էջ միածին, 1908, էջ 269, С. Радциг, История древнегреческой литературы, Москва, 1959, էջ 551, История Византий, т. I, Москва, 1967, էջ 53:

³ Ձեռ. № 6036, էջ 205ա: Հմմտ. ձեռ. №№ 4150, էջ 21ա, 3275, էջ 147բ, 621, էջ 55ա:

⁴ Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского, Слово 43, Надгробное Василию, архиепископа Кесарий Каппад., «Русский паломник»,

¹ Ձեռ. № 948, էջ 147ա—161ա: «Վարք»-ի այս հնագույն գրչագրում ընդամենը երկու անգամ է հանդիպում Բասիլիոս ձևը (տե՛ս էջ 154ա—բ):

² Migne, Patr. graeca, t. 29, էջ VI, Христианское чтение, СПб., 1866, էջ 17, Дж. Робертсон, История христианской церкви, т. I, СПб., 1890, էջ 241, Գ. Զարբհանյան, Պատմութիւն մատենագրութեան յունաց, հոռովայեցոց եւ հարց եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1856, էջ 731, նույն՝ Մատենադարան, հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 325, Е. Лебедева, св. Василий Великий, СПб., 1902, էջ 5, Ա. Ալաջանեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937, էջ 258:

Սակայն Բարսեղ Կեսարացու ծննդյան թվականի շուրջ եղել են զանազան կարծիքներ: Տարբեր ժամանակներում, առանց բանասիրական հետախուզման, ծննդյան թվական են ստաջադրվել՝ 299-ը (տե՛ս Մ. Մուրատեան, Պատմութիւն քրիստոնէական եկեղեցւոյ, Գալաց, 1898, էջ 170), որը միայն վրիպակ կարող է լինել, 303-ը (տե՛ս История русской литера-

Բարսեղ Կեսարացու մայրը՝ Էմիլյան, նույնպես կրթված, քրիստոնեությանը նվիրված անձնավորություն է եղել։ Նրա ծնողները, շատերի նման, ժամանակին տանջամահ են եղել ի սեր Քրիստոսի։

Պոնտոսում են անցել Բարսեղ Կեսարացու մանկությունն ու նախնական ուսումնառությունը, որտեղի իր առաջին դաստիարակին ու ուսուցչունուն նա միշտ էլ հիշել է երախտագիտությամբ⁵։

Գրիգոր Աստվածաբանի վկայությամբ՝ Բարսեղ Կեսարացին մինչև կապադովկյան Կեսարիա ուսանելու գնալը Պոնտոսում, հոր անմիջական նախաձեռնությամբ ուսումնառության առաջին փորձերն էր անում, որը «ոչ նապաստակ խելելու, ոչ այժ խրտնեցնելու և ոչ էլ եղնիկ որսալու էր վարժեցնում... այլ ուսուցանում էր գիտության սկզբնական ոլորտները և աստվածասիրություն սերմանում. մի խոսքով՝ ամենասառաջին դասերով իսկ մղում հետագա կատարելության»⁶։

Բարսեղը կարճ ժամանակում ձեռք է բերում գիտական որոշ պատրաստություն, և հայրը միտք է հղանում ուսումնառությունը շարունակելու նպատակով նրան ուղարկել Կեսարիա։

Ե՞րբ և ո՞ր Կեսարիա։

Բարսեղ Կեսարացու մասին եղած մեզ ծանոթ գիտական գրականության մեջ նրա ուսումնառելին համարվում է կապադովկյան Կեսարիան։ Այս մասին կարևոր են Գրիգոր Աստվածաբանի և Բարսեղ Կեսարացու հաղորդումները 4-րդ դարի կապադովկյան Կեսարիայում գոյություն ունեցող կրթական վիճակի ու բարձր գիտական մտքի մասին։ Գր. Աստվածաբանը վկայում է, որ Կեսարիան համարվում էր լուսավորության կենտրոն և կարող էր հպարտանալ գիտնականների շատությամբ։ Ավելին, նա, խոսելով Բարսեղի Կեսարիա ուսանելու գնալու մասին, ավելացնում է. «Խոսում եմ մեր հանրահայտ Կեսարիայի մասին, (քանզի այն ինձ համար էլ ուղեկից ու դաստիարակ է եղել), որին առանց տարակուսելու կարելի է անվանել գիտության օջախ և իր ենթակայության տակ գտնվող բնակավայրերի քաղաքակրթության օրրան»⁷։

Աստվածաբանի «մեր հանրահայտ» բնորոշումը ինքնին ապացույց է այն բանի, որ խոսքը կապադովկյան Կեսարիայի մասին է, որովհետև ինքը՝ Գրիգոր Աստվածաբանն էլ նույն Կեսարիայից էր և գրում է իր ճնշողավայր քաղաքի ու դասընկերոջ՝ Բարսեղ Կեսարացու մասին։

Ուսումնասիրողների մեծ մասը կապադովկյան Կե-

սարիան է համարում Բարսեղ Կեսարացու առաջին ուսումնառելին։ Հիրավի, կապադովկյան Կեսարիան այն ժամանակ մեծ քաղաք էր և համարվում էր մշակութային խոշոր կենտրոն⁸։ Նույն Կեսարիայում, ապիեց, Բարսեղ Կեսարացու հայրը համարվում էր նշանավոր ճարտասաններից մեկը։ Նման պայմաններում, հասկանալի է, ոչինչ չէր կարող խանգարել Բարսեղի լիարժեք ուսումնառությանը Կեսարիայում, ուստի և հազիվ թե հարկ լիներ մտածել առանց հայրենի քաղաքում ուսանելու նրան ուրիշ քաղաք տանելու մասին։ Այսպիսով, Գր. Աստվածաբանի վերոբերյալ հաղորդումը, որին ոչ մի հիմք չունենք չհավատալու, և ուսումնասիրողների հավաստի պնդումները հիմք են տալիս ասելու, որ Բարսեղ Կեսարացին ուսանել է կապադովկյան Կեսարիայում, ուր, անշուշտ, կար բարձրագույն դպրոց⁹։

Գրչագրերում Բարսեղի Կեսարիայում ուսանելու ժամանակափոցն են ընդունվում մի դեպքում 5, մեկ այլ դեպքում՝ 7 տարիները (Ե և Է ամ)։ Ինչպես ենթադրել է տալիս գրչագրերի համեմատությունը, դա արդյունք է «Ե» և «Է»-ի շփոթի, սխալ ընթերցման։ Այլապես ինչպես բացատրել Կեսարացու վարքի մասին պարունակած բազմաթիվ տվյալներով նույնացույց գրչագրերի զանազանվելը նշված կետում¹⁰։

Համոզիչ է այն վկայությունը, թե «Զառ ծնողք սորա .է. ամենայ ետուն յուսումն գրոց և .է. ամ ի դպրոցի կացեալ և ԺԵ ամենայ եղեալ գնաց յԱթենս» ի մայրն իմաստութեանց»¹¹։

Այսպես ընդունելու դեպքում՝ Բարսեղ Կեսարացին 343—344 թթ. ավարտում է Կեսարիայում սկսած ուսումնառության առաջին շրջանը։ Կարևոր է, սակայն, Բարսեղի, այսպես կոչված, կեսարյան ուսումնառությանը վերաբերող Գրիգոր Աստվածաբանի հետևյալ բնորոշումը. «Նա ճարտասան էր ճարտասանների մեջ՝ մինչև նրանց ունկնդրելը, փիլիսոփա էր փիլիսոփաների մեջ՝ մինչև փիլիսոփայության դասընթաց անցնելը...»¹²։

Բարսեղ Կեսարացին առանց դժգոհելու ուսումնառության կեսարյան շրջանից «Եւ ոչ ընդդիմադրեալ յուսմունսն՝ ցանկալր հմուտ լինել փիլիսոփ[ա]յական արուեստիցն. գմտալ ածեր թողուլ գրեականութիւն իւր, զի էր ի Կեսարիա Կապադոկիացոց»¹³։ Այս վկայությունը Աթենքի ուսումնառությանն է վերաբերում,

⁸ Փ. Փարթար, նշվ. աշխ., էջ 454։

⁹ Ն. Աղոնց, Հայ գիտական դեմքեր Բիզանդիայում (տե՛ս Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 501)։ Այսուհետև «Կեսարիա»-ն հիշատակելիս ի նկատի ունենք կապադովկյանը։

¹⁰ Ձեռ. ՆՆՆ 948, էջ 148բ, 992, էջ 194բ, 3275, էջ 147բ։ Հմմտ. ձեռ. ՆՆՆ 84, էջ 253ա, 993, էջ 727ա, 4150, էջ 59ա—բ։

¹¹ Ձեռ. ՆՆ 9063, էջ 95ա։ Հմմտ. ձեռ. ՆՆ 992, էջ 194բ։

¹² Դամբանական, էջ 611։

¹³ Ձեռ. ՆՆ 948, էջ 148բ։ Հմմտ. ձեռ. ՆՆ 993, էջ 727ա, Վարք սրբոց, 1874, էջ 222։

1912, էջ 607—609 (Այսուհետև՝ Դամբանական), Migne, և. 29, էջ VI—VII, Վարք սրբոց. 1814, էջ 326։

⁵ Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарий Каппадокийская, изд. третье, Москва, 1892, Թուղթ 196 (204) և 215 (223)։ (Այսուհետև՝ В. Великий)։

⁶ Դամբանական, էջ 610։

⁷ Նույն տեղում։

սակայն, ինչպես կոտենենք, հիմքեր կան ենթադրելու, որ նա ուսանել է նաև Կ. Պոլսում, ուր կային ճարտասանության և փիլիսոփայության շատ նշանավոր ուսուցիչներ, որոնց համբավի մասին խոսում էին քաղաքի սահմաններից շատ հեռու¹⁴:

Քիչ քան է հայտնի Բարսեղ Կեսարացու Պոլսում ուսանելու մասին: Ուսումնասիրողներից շատերը բնավ չեն անդրադառնում Բարսեղի՝ Լիբիանոսի աշակերտելու խնդրին, ոմանք էլ, առանց բանասիրական հետազոտման, չեն ընդունում կամ, լավագույն դեպքում, կասկածի տակ են առնում տվյալ իրողությունը¹⁵:

Սակայն, Կեսարացու վարքի հնագույն գրագրում բազմիցս խոսվում է Կ. Պոլսի համալսարանի հայտնի վարդապետ Լիբիանոսի և Բարսեղի ծանոթության ու մտերմ փոխհարաբերության մասին: Ավելին, որոշակի ակնարկ կա նրանց զբաղեցնող խնդրի շուրջ. «Իսկ Ղետնիոս սկսանէր ի խնդիր ինչ ընդ նոսա (=Բարսեղի և այլոց հետ) ի բանս հոետորական եւ նորա առաջի եղեալ զբանս յաղագս հաւատոցմ Բրիստոսի»¹⁶: Իսկ № 4150 գրագրում Բարսեղի և նրա դասընկերների մասին ասված է. «Հանդիպեցան հանճարեղ վարդապետի, որում անուն էր Լիբիանոս և ուսան ի նմանէ զՎոմերոսի ստորոգութիւնսն ի հոետորականս շարամեկնել, և սորա ուսուցին նմա և աշակերտաց իւրոց զպատուիրանս աստուածային գիտութեան»¹⁷:

Ֆ. Ֆարրարը Բարսեղ Կեսարացու երկրորդ ուսումնաստելին համարում է Կ. Պոլիսը, որտեղ և հավանական է համարում նրա և նշանավոր հոետոր Լիբիանոսի ծանոթությունը: Նա ձեռքի տակ ունեցել է այս երկու նշանավոր անձանց փոխադարձ նամակագրության փաստեր, որոնց հավաստիությունը, մեզ անհայտ պատճառով, կասկածի տակ է առնում¹⁸:

Սակայն, Լիբիանոսին ուղղված Բարսեղի պատասխան թղթերը որոշակի վկայություն են երկու անձանց ծանոթության: Ավելին, պարզվում է, որ Բարսեղ Կեսարացին Լիբիանոսին աշակերտելուց հետո էլ շարունակել է նրա աշխատությունների ուսումնասիրումը, երբեմն պահանջել որևէ նորավարտ գործ, ուսումնասիրել ու հիացմունքի խոսքեր գրել նրան: Թղթերում էլ, հարկավ, ոչ մի ակնարկ չկա այն մասին, թե ինքը երբ և որքան ժամանակ է աշակերտել Լիբիանոսին: Համեմայնդեպ, դա պետք է լիներ 344—351 թթ., քանի որ 343 թվականին, ասվեց, դեռևս Կեսարիայում էր ուսանում, իսկ 352 թ., ինչպես կոտենենք, մեկնում է Աթենք՝ ուսանելու:

¹⁴ Դամբանական, էջ 611:

¹⁵ Գ. Զարբհանալյանը բնավ չի երկմտում Բարսեղի Կ. Պոլսում ուսանելու, նշանավոր ճարտասան Լիբիանոսին աշակերտելու խնդրում: (Տե՛ս Պատմություն մատենագրութեան..., էջ 731:

¹⁶ Ձեռ. № 948, էջ 151բ—152ա:

¹⁷ Ձեռ. № 4150, էջ 59բ: Հմմտ. ձեռ. №№ 3275, էջ 147բ, 9063, էջ 95ա, 84, էջ 253բ:

¹⁸ Փ. Փարթ, նշվ. աշխ., էջ 382, 455, նաև՝ 978-ի 15-րդ ծան.:

Բարսեղ Կեսարացին որքան էլ աշակերտեր Կեսարիայի և Կ. Պոլսի նշանավոր ճարտասան-փիլիսոփաներին, այդուամենայնիվ, 4-րդ դարում անհնարին էր պատկերացնել ավարտուն ուսումնասիրություն առանց Աթենքի համալսարանի: Գրագրերում պահպանվել են այսօրինակ վկայություններ ուսումնասիրության նպատակով Կեսարացու Աթենք մեկնելու մասին. «մայրն նորա առեալ գնա էջ յԱթենս պարկեշտութեամբ բազմաւ եւ ժուժկալութեամբ զարդարեալ, եւ երթեալ առ իմաստասէր վարդապետն հեղենացոց, որում անուն էր Եուդոդոս, եւ տուեալ գնա (=Բարսեղին) յուսումն փիլիսոփայութեան»¹⁹: Մեկ այլ գրքչագրի համաձայն՝ Բարսեղ Կեսարացին «ԺԵ ամեա եղեալ գնաց յԱթենս՝ ի մայրն իմաստութեան»²⁰ և այլն:

Աթենքի համալսարանում դասավանդում էին. ա) քերականություն, որ այն ժամանակ նշանակում էր դասական հունարենի, պոեզիայի կանոնների, եկեղեցական պատմության, գրականության, ընդհանուր պատմության ըստ ամենայնի ուսումնասիրում և պատմա-բանասիրական քննության հմտացում, բ) ճարտասանություն և փիլիսոփայություն: Ծարտասանությունը հարց ու պատասխանի ձևով վիճաբանելու հատուկ արվեստ էր մշակվում, որը, պրոֆ. Ն. Ադոնցի բնորոշմամբ, «հարկաւոր էր ոչ միայն հեթանոս աղանդաւորների, չալ և քրիստոնէայ հերձուածների դէմ պայքարելիս»²¹: Գր. Աստվածաբանը վկայում է, որ Բարսեղը գիտության յուրաքանչյուր բնագավառ ուսումնասիրում էր կատարելության աստիճանի: Ով կարող էր չափվել նրա հետ ճարտասանության բնագավառում, փիլիսոփայության մեջ ով էր ավելի ուժեղ, քան նա: Թերևս ավելի հեշտ կլիներ դուրս գալ լաբրինթոսից, քան նրա փաստերի կապակցումից՝ երբ ինքը դրանց կարիքը զգար²²:

Բարսեղին դասավանդում էին հայազգի Պրոյերեսիոսը²³, իմաստասիրության վարդապետ Եվդոդոսը²⁴, ճարտասանության փառաբանված ուսուցիչ Հիմերիոսը²⁵ և այլք, որոնց Գր. Աստվածաբանը հռչակավոր է անվանում: Եվդոդոսը Բարսեղ Կեսարացուն «...դիրտութեամբ հաւանեալ այնչափ, մինչեւ զարմանալ ընդ նա՝ վարդապետին եւ աշակերտացն, քանզի էր նորա աշակերտակից Գրիգորիոս Մեծն»²⁶:

Հետաքրքիր է այն իրողությունը, որ Աթենքի փառաբանված համալսարանի ուսուցիչների մեջ այն ժամանակ կային հեթանոսներ, որոնք դասավանդում էին վաղուց քրիստոնեությունն ընդունած պատանիների: Հեթանոսական հավատի երկրպագու էր նաև

¹⁹ Ձեռ. № 948, էջ 148բ:

²⁰ Ձեռ. № 992, էջ 194բ:

²¹ Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 503:

²² Դամբանական, էջ 617—618: Հմմտ. Տ. Վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 731:

²³ Վարք սրբոց, 1814, էջ 327—328:

²⁴ Ձեռ. №№ 948, էջ 148բ., 2046, էջ 56ա:

²⁵ С. Радиг, նշվ. աշխ., էջ 548, 551, 552:

²⁶ Ձեռ. № 948, էջ 148բ:

հիշյալ Եվուդդուր: Բարսեղ Կեսարացին «Խնդրեք եւ զԵւուդդուր վարդապետն իր, վասն զի նա էր առաջնոր բանին, փոխարէն աշխատութեան նորա բերեալ զամբիծ հաւատսն, զի դարձուցէ զնա յուղիղ հաւատս»²⁷: Այլ վկայությամբ՝ Կեսարացին «Մեծաւ ջանի արար զնա (=Եվուդդուրին) քրիստոնեայ»²⁸:

Գրիգոր Աստվածաբանը համեմատաբար ընդարձակ մանրամասներով է ներկայացնում Բարսեղի Աթենքից վերադառնալը: Դա մոտավորապես 356 թվականին էր: Նրա այն դիտողությունը, թե «Բարսեղը նալ էր՝ գիտությամբ ծանրաբեռնված»²⁹, որոշակի ակնարկ է Աթենքում նրա ստացած ուսումնառութեան գիտական խորության մասին:

Աթենքյան ուսումնառությունը, մասնավորապես փիլիսոփայության դաւընթացի տիրապետումը, ինչպես նաև անապատական կյանքի նկատմամբ ունեցած երբեմնի հետաքրքրությունը Բարսեղ Կեսարացուն ստիպեցին վաճառել կյանքին ըստ ամենայնի հաղորդակցվելու նպատակով, լինել Ալեքսանդրիայում, Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Ասորիքում:

Նա արտակարգ զարմանքով, հաճախ էլ հիացմունքով է պատմում իր այցելած վայրերի մեծակացների մասին: Զարմացնողը առանձնապես նրանց չափավոր սննդի, աշխատանքի համբերատարության, անտրտունջ աղոթելու և մշտապես աղքատության մեջ է:

Բարսեղ Կեսարացին մոտ 360 թվականին վերադառնում է Կեսարիա: Արևելք կատարած ճանապարհորդության հիման վրա նա հանգեց երկու կարևոր հետևություն. ա) թե մարդիկ չպետք է անպայման առանձնության մեջ ապրեն, բ) անձնուրացության և անձնաշարժար լինելու չափազանցություններին վերջ դնելու համար պետք են կանոններ³⁰:

Դա այն ժամանակ էր, երբ Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսի թափուր տեղի համար հռոլվում էին Եվսեբիոսի և ս. Բարսեղի անունները: Գր. Աստվածաբանի վկայությամբ՝ «Եվսեբիոսին ընդդիմանում էր եկեղեցու ընտրյալ և իմաստուն խավը...»³¹: Բարսեղ Կեսարացու թեկնածությունը համեմատաբար ավելի շատ կողմնակիցներ ուներ, և դա հասկանալի է. նրա մոտ ըստ էության գնահատվում էր սիստեմատիկ կրթությունն ու լավատեղյակությունը եկեղեցու գործերին: Սակայն ընտրվում է Եվսեբիոս Կեսարացին:

Գրիգոր Աստվածաբանը վկայում է, որ Բարսեղի և Կեսարիայի թեմի նորընտիր առաջնորդ Եվսեբիոսի միջև անհամաձայնություն առաջացավ: Թե ինչպես և ինչ խնդրի շուրջ՝ գերադասում է լռել³²:

Բնավ չխորացնելով Եվսեբիոսի հետ ունեցած անհամաձայնությունը, Բարսեղ Կեսարացին թողնում է Կեսարիան և պարփակվում Պոնտոսի իր մենաստանում:

Նա հիացմունքով է խոսում իր նախընտրած մենաստանի մասին. «Ամենից կարևորը այն է, որ, — գրում է նա, — տեղն այս ինձ համար ծնում է պտուղներից քաղցրագույնը՝ անդորրը, բանգի ազատված եմ ոչ միայն քաղաքային ժխորից, այլ բացակայում է ճամփորդն անգամ...»³³:

Բարսեղ Կեսարացին մենաստանում տարված էր ս. Գրքի ու նրա մեկնաբանների աշխատությունների ուսումնասիրությամբ, երբ արհուսակնության տարածման և, Վաղես կայսրի ընկերակցությամբ, արհուսական եպիսկոպոսների Կեսարիա ուղևորվելու լուրը հասավ նրան: Վկայություններ կան, որ եկեղեցուն վերահաս ծանր վտանգի կանխազգացումը Եվսեբիոսին ստիպել է խնդրել Բարսեղ Կեսարացուն՝ վերադառնալ Կեսարիա և կանխել ապստամբության վտանգը³⁴: Դա հաստատվում է նաև Գր. Աստվածաբանի հաղորդմամբ: Բարսեղ Կեսարացուն ուղղված թղթում նա գրում է. «Աստվածասերն մեր Եվսեբիոս եպիսկոպոսը հակված է մեզ հետ հաշտվելու և քարեկամանալու ու փափկում է ժամանակի հետ, ինչպես երկաթը կրակի մեջ: Կարծում եմ՝ դու կստանաս թուղթ՝ խնդրական ու հրավիրման. այդ մասին ինքը ինձ հայտնեց...»³⁵: Թուղթը, ամբողջությամբ, արհուսականությանն ուղղված դատափետանք է և խնդրանք՝ գալու ու պաշտպան կանգնելու ուղղափառ եկեղեցու վարդապետությանը:

Իրականում Եվսեբիոս Կեսարացին եկեղեցու համար դժվարին պայմաններում վերանայել է իր և Բարսեղի փոխհարաբերությունը, հստակել Կեսարացու անվամբ հռոլվվող բամբասանքների իսկությունը և կանչել նրան: Մի գրչագրում Եվսեբիոսի մասին ասված է. «Բայց իբրև ետես եպիսկոպոսն ուղիղ զԲարսեղ և սուտ զմատնիչսն, դարձաւ սիրով առ նա և գրեաց զալ եկեղեցին»³⁶:

Բարսեղը Կեսարիա է վերադառնում 364 թվականին և, հակառակ իր իսկ ընդդիմացումներին, նույն թվականին էլ ձեռնադրվում է երեց³⁷:

Կեսարիայի թեմը վստահվում է նրան, թեև արքեպիսկոպոսի Աթոռը շարունակում էր զբաղեցնել Եվսեբիոս Կեսարացին. «Ստացվեց իրավունքների (բառացի՝ իշխանության) զարմանալի ներդաշնակություն և կապ. մեկը «հոտին» էր դեկավարում, մյուսը՝ «հովիվներին»³⁸:

²⁷ Ձեռ. № 948, էջ 149ա: Հմմտ. Վարք սրբոց, 1874, էջ 223—224:

²⁸ Ձեռ. № 992, էջ 195ա: Հմմտ. 2046, էջ 56ա, 4150, էջ 59բ:

²⁹ Դամբանական, էջ 618:

³⁰ Փ. Փարթար, նշվ. աշխ., էջ 459: Հմմտ. Հուսիկ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 45:

³¹ Դամբանական, էջ 621:

³² Դամբանական, էջ 621: Հմմտ. Վարք սրբոց, 1814, էջ 335:

³³ В. Великий, թուղթ 14:

³⁴ Փաւստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 106: Հմմտ. Վարք սրբոց, 1814, էջ 338:

³⁵ Գր. Богослов, թուղթ 15 (19):

³⁶ Ձեռ. № 437, էջ 323բ:

³⁷ Գր. Богослов, թուղթ 11 (11):

³⁸ Դամբանական, էջ 624—625: Հմմտ. Փ. Բուզանդ, էջ 108:

Վկայություն կա, որ «...եղև ի չար արանց չարախաւսութիւն զհարսել առ սուրբն Եւսեբիոս, որպէս թէ խորհի նա առնուլ զարթոնն Եւսեբիայ, վասնզի հաճոյ էր Բասիլիոս յաշս ամենեցուն»³⁹: Ահա թե ինչու Եվսեբիոսը նախանձով, երբեմն էլ չարությամբ է նայել Բարսեղ Կեսարացու օրավոր բարձրացու փառքին ու ժողովրդայնությանը: Ուստի և, ինչպէս պատճառարանվում է սկզբնաղբյուրներում, Բարսեղը, տեսնելով արքեպիսկոպոսի իր նկատմամբ ունեցած անբարյացակամ վերաբերմունքը, կարճ ժամանակով կամովին հեռանում է եկեղեցուց և պարփակվում իր երբեմնի մենաստանում⁴⁰:

Եվսեբիոսի վերաբերմունքը, անշուշտ, ունէր էական նշանակություն Կեսարացու համար, բայց վերջինիս առանձնանալը սուկ դրանով պատճառաբանելը համոզիչ չէ: Նկատել ենք, որ Բարսեղ Կեսարացին 364 թ. Կեսարիա է վերադառնում Գր. Աստվածաբանի խնդրանքով՝ եկեղեցուն սպառնացող վտանգը կանխելու և նույն թվականին էլ երեք ձեռնադրվում: Հենց դա էլ խոսում է այն մասին, որ նա, փաստորեն, աշխատում էր միաժամանակ չառնչվել ոչ աշխարհիկ կյանքին, ոչ էլ եկեղեցու գործերին, այլ լինել առանձնության մեջ: Գր. Աստվածաբանին հասցեագրած թղթերից մեկում Կեսարացին գրում է. «Իսկ այսօրիկ մի է փախուստ, որոշումն յաշխարհայնոցս ամենեցունց և յաշխարհէ գնացումն, ոչ արտաքոյ տրա լինել մարմնապէս, այլ վշտակցութեամբ առ մարմին զանձնն դարձուցանել, անքաղաք, անտուն, անիմշ[ք], ան[ըն]կերատեր, անստացուածս, վարս անիրականս, անփոփոխելիս, անուսումն մարդկայնց վարդապետութեանց, պատրաստ առ ընդունել արտի զատուածայնոցն վարդապետութեանցն և երեւալս տպաւորութիւնս»⁴¹:

Նման պարագայում Եվսեբիոսի վերաբերմունքը սուկ առիթ է, իսկ ո՞րն է Բարսեղ Կեսարացու՝ մարդկանցից խուսափելու, առանձնության ձգտելու բուն պատճառը: Առկա մատենագրական տվյալները հիմք են տալիս ասելու, որ հիմնական պատճառը Վաղեսի թագավորության շրջանի անմարդկային հալածանքն էր ուղղափառ եկեղեցու նկատմամբ, որի նպատակը արիոսականության հաստատումն էր: Կեսարացու անապատական հետաքրքրությունը ոչ թե փախուստ էր եկեղեցու բազում հոգսերից, այլ վանքերի ու վանական հաստատությունների հիմնումով յուրահատուկ պայքար էր արիոսական նկրտումների դեմ: Որովհետև «...յորժամ Վաղես թագաւորեաց զԱրիոսին խորհելով՝ հալածանս յարոյց ուղղափառաց: Զոր իմացեալ սրբոյն Բասիլիոսի ի կողմանս Պոնտոսի երթեալ անապատանցս յովով շինէր, զի մի և անդ գտցի հայհոյութեանն Արիոսի»⁴²: Այսպէս ինչպէս բացատրել այն փաստը, որ Կեսարացու անա-

պատական նշված գործունեությունը առավել ևս զայրացրեց Վաղես կայսրին:

370 թվականին, Եվսեբիոս Կեսարացու մահվանից հետո, ս. Բարսեղը ստանձնեց Կեսարիայի թեմը⁴³:

Կեսարացուն վրդովեցնում է հոգևոր դասի, հատկապէս նրա վերնախաւի փողատությունը, զանազան անազնիվ միջոցների դիմելը, անաշխատ «վաստակը» և ընդհուպ ձեռնադրության շուրջ սակարկելը:

Բարսեղ Կեսարացու հոգևոր գործունեության ամենապայծառ էջերից են արիոսականության դեմ նրա մղած տևական պայքարն ու հաղթանակը: Վաղես կայսրը երկար ժամանակ չկարողանալով արիոսականությունը քարոզող իր եպիսկոպոսներին հաստատել Կեսարիայում, Արևելք արշավանքի գնալիս վերջին փորձն է անում նշված ճանապարհին: Հայտնի է, որ այդ ժամանակ նրա երկրպագուները կարողացել էին շրջապատի շատ նշանավոր եկեղեցիների եպիսկոպոսների տեղահանել և զբաղեցնել նրանց տեղը: Բարսեղ Կեսարացին նախապես տարբեր քաղաքներում կարգեց այնպիսի եպիսկոպոսներ, որոնք ընդունակ լինեին արիոսականների դեմ մղելու դավաճաբանական պայքար և պահպանելու իրենց հավատի անաղարտությունը:

Վաղես կայսրը, նախքան Կեսարիա գնալը, իր նշանավոր մարդկանցից Մոդեստին է ուղարկում Բարսեղի մոտ՝ արիոսականությունն ամբողջ Արևելքում տարածելու իր ծրագրի շուրջ նախապես խորհրդակցելու:

Գր. Աստվածաբանը Կեսարիայում ականատես է լինում Բարսեղի և Մոդեստի վեճին ու հետաքրքիր մանրամասներ գրառում այդ մասին: Ս. Բարսեղի բացառիկ հանգստությունը, քանալիցնելու արտակարգ հմտությունը կայսրի ներկայացուցչին ստիպում են խոստովանելու. «Պարտված ենք մենք, արքա, այս եկեղեցու վանահորից: Սա այր է մի, որը վեր է սարսափից, ամենահաստատունը՝ փաստարկներից և ուժեղագույնը՝ համոզմունքներից»⁴⁴: Բարսեղին խորապես ցավ էր պատճառում Արևելքի տանգյակ ուղղափառ եկեղեցիների կործանումն ու ս. հայրերի վախճանը: Ահա թե ինչու Բարսեղ Կեսարացին համարձակություն ունեցավ Վաղես կայսրին առերես ասելու. «...և դու, անիրաւ, ետուր զեկեղեցին մեր արիանոսաց»⁴⁵:

Բազմաթիվ սկզբնաղբյուր-վկայությունների համաձայն՝ Բարսեղը ի սկզբանե վատատույժ է եղել, մանուկ հասակում հաճախ մերձիմահ խորացել: Դրա լավագույն սկզբնաղբյուրը ինքն է՝ Բարսեղ Կեսարացին, երբ հաճախ է ստիպված լինում խոստովանելու, որ բազում էական գործեր կիսակատար են մնում, քանզի հիվանդությունը խանգարում է: Մի առիթով նա գրում է. «...Հիվանդությունը անբաժան է ինձանից սկսած վաղ հասակից մինչ ծերություն...»⁴⁶:

³⁹ Ձեռ. № 4150, էջ 77բ: Հմմտ. ձեռ. № 437, էջ 323բ:

⁴⁰ Փ. Բուզանդ, էջ 104—105:

⁴¹ Ձեռ. № 5595, էջ 346ա:

⁴² Ձեռ. № 4150, էջ 21բ:

⁴³ Ձեռ. № 948, էջ 154ա:

⁴⁴ Դամբանական, էջ 634:

⁴⁵ Ձեռ. № 84, էջ 258բ:

⁴⁶ В. Великий, Թուրք, 195 (203):

Բարսեղ Կեսարացու ճառերում, ուր քննվում են բազմազան բնույթի հարցեր, միշտ էլ առկա է հեղինակի խրատական-դաստիարակչական որոշակի նըպատակադրումը, վատը անգոսնելու և բարին սրբագործելու եզակի հետաքրքրությունը: Նրա ճառերի ուսուցողական նպատակը հալոց շրջաններում առանց ենթիմաստի է ընկալվել դեռևս միջնադարում: Մի գրչագրում առկա է հետևյալ պատկերավոր համեմատությունը. այնպես, ինչպես հողագործն է ջանում ժամանակին բաղհանել արտը, որպեսզի փուշը չտարածվի ու չապականի հասկը, կամ բժիշկն է վիրահատում հիվանդ օրգանը ի սեր մարմնի ապաքինման, Բարսեղ Կեսարացին էլ «...տեսեալ զբաղաբացիսն վաշխ և ի տոկոսիս ակտացեալ խօսի առ նոսա, զի դադարեցուսցէ յախտն և սկիզբն առնէ ի մարգարէական բանիցն և ցուցանէ ի գրոց զախոսիս այս չարութիւն, խրատէ և զկարօտեալն ոչ առնուլ վաշխովք»⁵⁶:

Հայերեն հնագույն թարգմանությամբ մեզ են հասել Բարսեղ Կեսարացու ոչ քիչ թվով մեկնություններ, դավանաբանական գործեր և վկայաբանություններ, որոնք Արևելքի քրիստոնեացման ժամանակաշրջանում բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեին: Ամենից շատ քրիստոնեության տարածման շրջանում էր պետք բացատրել հավատի կարևոր նշանակությունը և եկեղեցու դերը վերջինիս շուրջ ծագող վեճերը կաշխելու ու միակ ճշմարիտ ելքը մատնացույց անելու գործում: Կեսարացին հատկապես ընդգծում է այն միտքը, որ իր խոսքը ոչ թե «երկրաչափական հարկադրութեամբք» ճնշող, այլ «հոգւոյն զօրութեամբք» գործող հավատի մասին է:

Մի գրչագիր վկայությամբ այսպիսի բնութագիր է տրվել Կեսարացու՝ վկայաբանությունների նկատմամբ ունեցած հետաքրքրությանը. «Մեծն ամենայն հայրապետաց և վկայասերն Բասիլիոս յամենայնի հնարէր անյագ զինքն ցուցանել ի վկայական պատ-

ուսաիրութիւն»⁵⁷: Կեսարացին երբեմն ընդհատելով իր վկայաբանական վերապատմում-բացատրությունները, տալիս է ժամանակի եկեղեցու դժվարին կացության, հավատի սակարկման համառոտ բնութագիրը: «Հուրն պատրաստ էր,—գրում է նա,—սուրն սրեալ էր, խաչ կանգնեալ էր խորխորատն, անին, թուքքն. ոմանք փախչէին, իսկ ոմանք խոնարհ էին, ոմանք դդուէին(“), իսկ ոմանք լառաջ, քան զփորձն միայն ի սպառնալեացն սարսիւն...»⁵⁸:

Կեսարացու մատենագրական ժառանգության պատկանելի մասն են կազմում կանոնները, որոնցում քննված են ժամանակի հոգևոր ու աշխարհիկ բնագավառներին վերաբերող տոցիալ-տնտեսական, պատմական, իրավական, բարոյական, ամուսնական և այլ հարցեր: Բարսեղ Կեսարացու գլուխ-գործոց երկասիրությունն են կազմում «Վեցարեայ» ճառերը՝ «թարգմանեցեալ ի յունականէն ի հայկական բարբառ, ի ձեռն ճշմարտաբանից թարգմանչաց մերոց»⁵⁹: «Վեցարեայ»-ում արծարծված են շրջապատող աշխարհի, բնության ամենաբազմազան առարկաների, երևույթների, բուսա-կենդանական աշխարհի առանձնահատկությունների, տիեզերական մարմինների հարատև փոփոխությունների, մարդկային փոխհարաբերությունների, տնտեսական նորմերի, կենցաղի, սովորույթների և անգամ կյանքի ու մահվան առեղծվածի հետ կապված ամենաբազմազան հարցեր, որոնց քննությունը դուրս է ներկա նպատակից:

Ս. Բարսեղի մատենագրական ժառանգությունը, բացառությամբ «Վեցարեայ»-ի, «Պատարագամատոյց»-ի և հատուկենտ ճառերի, իր գերակշռող մասով տակավին մնում է գրչագիր մատյաններում, թերևս որի պատճառով էլ հայ իրականության մեջ առ այսօր մեզ անհայտ է նրա մատենագրության ամբողջական գնահատման որևէ փորձ:

⁵⁷ Ձեռ. № 4150, էջ 82ա:

⁵⁸ Ձեռ. № 5595, էջ 371բ:

⁵⁹ Ձեռ. № 10258, էջ 2ա:

⁵⁶ Ձեռ. № 437, էջ 325բ:

